

УДК 323.281-055.2(=161.2) "20"

Кісь Оксана,

кандидат історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту народознавства НАН України, м. Львів

ВИВЧЕННЯ ДОСВІДУ УКРАЇНОК-ПОЛІТВ'ЯЗНІВ ГУЛАГУ: СТАН ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ДЖЕРЕЛЬНІ РЕСУРСИ

У статті розглянуто стан досліджень та охарактеризовано потенціал особистих спогадів як джерел для вивчення досвіду політичних ув'язнень українських жінок у СРСР. Вказується на брак комплексних досліджень повсякденного життя політв'язнів та наголошується на необхідності вивчення їх гендерної специфіки.

Ключові слова: українська жінка, ГУЛАГ, політв'язні, спогади.

Кісь О. Изучение опыта украинок-политзаключенных ГУЛАГа: состояние исследований и ресурсов

В статье представлено состояние исследований и охарактеризованы потенциал личных воспоминаний как источников для изучения опыта политических заключенных украинских женщин в СССР. Указывается на недостаток комплексных исследований повседневной жизни политзаключенных и подчеркивается необходимость изучения их гендерной специфики.

Ключевые слова: украинская женщина, ГУЛАГ, политзаключенные, воспоминания.

Kis O. Studying the experiences of Ukrainian women – political prisoners: state of research and primary sources.

This article provides an overview of existing studies and discusses the potential of personal testimonies as primary sources in research on Ukrainian women's experiences of political imprisonment in the USSR. The author points out the lack of complex research of everyday lives of political prisoners and stresses the necessity to include gender aspects into analysis.

Key words: Ukrainian woman, Gulag, political prisoners, testimonies.

Історія України ХХ століття містить чимало трагічних сторінок, серед яких – масові політичні репресії та ув'язнення, що їх зазнали тисячі українців у радянський час. Протягом усього періоду існування СРСР влада уживала заходів для придушення будь-якої опозиції, спротиву, критики, нещадно репресуючи своїх реальних та уявних ворогів. Пік політичних репресій – за їх масовістю та за рівнем жорстокості – припадає на часи правління Сталіна, особливо – кінець 1930-х до початку 1950-х. У 1929 р. за особистим наказом Й. Сталіна було створено спеціальну структуру для виконання покарань – Головне управління таборів (ГУЛАг). За деякими підрахунками, загальна кількість громадян, які зазнали репресій у вигляді позбавлення чи значного обмеження волі на порівняно великі терміни за період від 1920-х до 1953 року становить не менше 25-30 мільйонів осіб [1]. Хоча встановити точне число жертв ГУЛАГу неможливо, однак складні статистичні підрахунки дозволили дослідниками встановити орієнтовне число загиблих у таборах і колоніях на рівні 13,2 мільйонів осіб [2, с. 319]. У кілька довоєнних років кількість українців серед в'язнів ГУЛАГу коливалася, їх частка становила близько 14% усіх невольників [3, с. 10–11]. У 1944-47 роках чисельність українців в таборах зросла у 2,4 рази і вони незмінно становили другу за чисельністю національну групу в'язнів ГУЛАГу [4, с. 3]. На 1 січня 1951 року кожен п'ятий в'язень ГУЛАГу був українцем [4, с. 8]. У той самий час змінювався і гендерний склад ув'язнених. Якщо у 1930-х роках частка жінок серед в'язнів ГУЛАГу була порівняно невеликою, то у воєнні і повоєнні роки їх число значно збільшилося: в 1941 році жінки становили 7,6 % загальної кількості, до літа 1944 – їх було вже 26% [5, с. 216–217], а на 1 січня 1945 року їх частка сягнула 30,6%. У наступні роки кількість жінок, яких утримували в таборах та колоніях, постійно зростала [6].

Попри те, що масові та жорстокі політичні репресії і переслідування українців за їх національні, політичні та релігійні переконання є однією з найбільш болісних сторінок новітньої української історії, вітчизняна історична наука не пропонує жодного комплексного дослідження життя українських політв'язнів ГУЛАГу. Цілкомито невивченим залишається невольницький досвід українських жінок, тисячам з яких довелося відбути довгі роки у таборах. Нині,

коли немає жодних політичних перешкод для вивчення навіть найбільш контроверсійних аспектів минулого, а у розпорядженні дослідників є різноманітні історичні джерела, настав час всебічно вивчити життя українських жінок-політв'язнів.

Тривалий час тема політичних переслідувань була табуованою в радянському суспільстві. Перші спроби публічного обговорення та висвітлення історії політичних репресій загалом та каральної системи ГУЛАГу зокрема на теренах колишнього СРСР з'явилися лише наприкінці 1980-х у контексті процесів загальної лібералізації часів Перебудови. На початку 1990-х, у час радикальних політичних змін суспільний інтерес до цієї теми стрімко зріс, її почали активно обговорювати у ЗМІ. Саме тоді для колишніх політв'язнів чи не вперше з'явилася можливість розповісти про свій десятиліттями замовчуваний досвід. Саме цим можна пояснити тогочасний сплеск публікацій спогадів, мемуарів, щоденників, автобіографій, які розкривають внутрішній світ табірного життя крізь призму особистих доль тих, хто вижив [7].

У пострадянських країнах вивчення історії радянської репресивної системи посідає одне з центральних місць в історичній науці. Протягом останніх двадцяти років опубліковано велику кількість фундаментальних монографічних праць, які розкривають історію виникнення, структуру, функціонування системи ГУЛАГ, представляють детальну вивірену статистику щодо кількості в'язнів, їх соціальних характеристик (статі, етнічності, соціального походження, освіти, фаху тощо), рівня смертності та захворювань у таборах, колоніях і в'язницях, а також аналізують політичні, економічні, гуманітарні аспекти наслідків існування цієї системи та її вплив як на самих репресованих і їхні родини, так і на радянське суспільство загалом.

Саме від початку 1990-х поступово стають доступними й архіви КДБ та МВС, що дає змогу історикам вперше опрацювати офіційні документи та проаналізувати діяльність системи ГУЛАГу як державної інституції [8]. Дослідники намагаються з'ясувати насамперед число жертв радянської репресивної системи (ув'язнених і загиблих у таборах), дослідити її розвиток протягом років існування, вивчити механізм функціонування та оцінити економічну ефективність системи примусової праці тощо. У цих роботах містяться

важливі дані про кількість жінок-політв'язнів, регламенти та умови їх утримання і роботи, смертності, тощо. Комеморативні практики набувають інституційної форми вже на початку 2000-х років, коли з'являються перші музеї, присвячені досвіді політичних репресій: *“Государственный музей истории ГУЛАГа”* (заснований постановою уряду Москви у липні 2001 р.), *Національний музей-меморіал жертв окупаційних режимів “Тюрма на Лонцького”* (створений 2008 р.), Меморіальний музей тоталітарних режимів *“Територія Терору”* у Львові (започаткований у 2010 р.), Проект *“Віртуальний музей ГУЛАГу”* (розробляється науково-інформаційним центром *“Мемориал”* з 2004 р.).

Потрібно підкреслити, що протягом кількох десятиліть інформація про умови утримання радянських політв'язнів прикрито не виходила за межі системи ГУЛАГ: навіть ті, кого звільняли, змушені були під страхом покарання утримуватися від розголошення будь-яких відомостей про місця позбавлення волі [9, с. 1]. Поодинокі свідчення про нелюдські умови життя та експлуатацію в'язнів у таборах почали з'являтися на Заході лише наприкінці 1940-х і на початку 1950-х років, коли з ГУЛАГу звільнили певну частину іноземних громадян. Саме вони першими оприлюднили свої спогади, і в них також містяться згадки про специфіку жіночої долі в таборах та окремі свідчення про українок. Особливо цінними щодо висвітлення особливостей жіночого досвіду в ГУЛАГу є, вочевидь, спогади жінок-іноземок, які побачили світ на межі 1940-50-х років [10]. На цьому тлі особливо вирізняються свідчення німкені Валлі Шліс, яка після звільнення свідомо записала та надіслала до Союзу українки Америки свої спогади про п'ять років перебування у таборі у Воркуті разом з українками, яким вона пообіцяла розповісти світові про їхнє життя [11].

Для пізнання та розуміння повсякденного життя українських жінок в умовах політичного ув'язнення (насамперед у радянських концентраційних таборах системи ГУЛАГу) найважливішими та найбільш інформативними джерелами є документи особистого походження: мемуари, автобіографії, усні та письмові спогади колишніх політв'язнів. У них відображені не лише фактичні дані про умови праці, побуту, харчування, режим утримання, покарання в місцях

позбавлення волі (таку інформацію можна почерпнути з нормативних доментів, інструкцій, циркулярів, звітів тощо, які регламентували та віддзеркалювали діяльність таких інституцій). Цінність особистих свідчень полягає насамперед у тому, що з них досвідуємося про суто людський вимір такого досвіду – як сприймали жінки-політв'язні своє становище й умови перебування, яким чином виживали, як пристосовувалися, як облаштовували своє повсякдення, у чому знаходили розраду, як позначився цей досвід на їх здоров'ї та психіці, на подальших життєвих траєкторіях.

Очевидно, що в Україні оприлюднення спогадів про перебування у політичному ув'язненні стала можливою лише після здобуття незалежності. Початок 1990-х років позначений хвилею публікацій автобіографічного характеру різного формату – від коротких газетних заміток до збірників та окремих книг. Серед цих спогадів – мало й жіночих [12].

Проте в середовищі української діаспори в Північній Америці увага до долі українських жінок-політв'язнів не зникала протягом усього періоду існування цього явища. Про це свідчать не лише численні громадські акції на підтримку жінок-політв'язнів, але й публікації (насамперед публіцистичного, але також і біографічного плану), які є нині цінним джерелом для вивчення трагічного досвіду українських жінок. Ця активність особливо зросла у 1970-80-х роках у зв'язку із хвилею репресій проти українських десидентів (національно-налаштованої творчої та інтелектуальної еліти та правозахників).

Чималу роль у поширенні інформації про політичні репресії проти жінок відіграли жіночі громадські організації на Заході. У їхніх періодичних виданнях (насамперед, у часописі “Наше життя” – щомісячнику Союзу Українок Америки) періодично з'являються інформаційні матеріали та спогади, які висвітлюють важку долю українських жінок-політв'язнів. Однак найбільшу цінність представляють окремі спеціальні видання, присвячені цій проблемі, підготовані та опубліковані силами жіночих організацій діаспори [13]. Видані англійською мовою, вони мали на меті насамперед привернути увагу світової демократичної громадськості до фактів політичних репресій щодо українських жінок у СРСР, розкрити нелюдські умови їх утримання та жорстоку експлуатацію людини радянським режимом.

Виняткову цінність для дослідження повсякденного життя жінок-політв'язнів представляють матеріали усної історичної спадщини. Записи особистих спогадів жінок, які пройшли через систему ГУЛАГу, стало можливим лише у незалежній Україні. Співробітникам Меморіального музею тоталітарних режимів “Територія Терору” вдалося записати кілька десятків біографічних інтерв'ю з колишніми політв'язнями, що нині зберігаються в архіві цієї інституції та доступні для наукового опрацювання дослідниками [14]. Окрім того, на окремі спогади українок про їхнє перебування у ГУЛАГу можна натрапити і в збірниках, архівах та колекціях спогадів науково-дослідних установ поза межами України [15].

Від початку 2000-х років простежується нова хвиля зацікавлення до жіночого досвіду політичного ув'язнення, про що свідчить низка солідних публікацій спогадів колишніх невольниць. Кілька видань заслуговують на окрему увагу. У 2002 році виходить друком унікальна збірка спогадів жінок-політв'язнів, підготована і видана силами Світової федерації українських жіночих організацій (СФУЖО) [16]. У ній представлено різні аспекти досвіду понад сотні українок, які в різні роки зазнали політичного ув'язнення в СРСР. Цінність цього видання полягає в тому, що поруч з фрагментами спогадів розміщено короткі біографічні довідки про цих жінок та світлини, що допомагає скласти більш цілісну картину життя кожної з них. Розташовані у хронологічній послідовності (за роками винесення вироку), ці матеріали дозволяють простежити динаміку змін у умовах життя політв'язнів.

Іншим винятково цінним джерелом про досвід жінок-політв'язнів є видана в 2009 році збірка спогадів понад двадцяти учасниць повстання в'язнів у таборах Норильська у 1953 р. [17]. Ініціатором збирання таких свідчень і рушієм цього процесу став колишній політв'язень Іван Кривуцький. Основу опублікованих у збірці матеріалів становлять листи до нього від колишніх невольниць, у яких вони й викладають свої спогади про ті часи. Їх доповнюють численні світлини, що можуть слугувати додатковим індивідуальним матеріалом для аналізу.

Значно рідше з'являються друком повноформатні автобіографії жінок-політв'язнів, з яких можемо почерпнути цінну детальну інформацію про повсякденне життя у таборах ГУЛАГу, про стосунки

поміж невільницями та адміністрацією, про працю і дозвілля, про стратегії виживання та пристосування, врешті – про долі багатьох інших каторжанок, які загинули і не залишили по собі жодних спогадів. Такими є насамперед автобіографії Ганни Позняк-Скрип'юк, Ганни Заячківської-Михальчук, Галини Коханської [18].

Спогади жінок-політв'язнів про перебування в радянських концтраційних таборах доповнюють спогади українок, які у той самий період були засуджені та ув'язнені за співпрацю з українськими націоналістами на території Польщі. Багаті на інформацію є спогади, записані Марією Паньків серед українок, що й нині мешкають на теренах Польщі, які вона упорядкувала та опублікувала у двотомному збірнику “Віра, Надія, Любов” [19]. Ці матеріали слугують не лише для порівняння умов утримання жінок-політв'язнів у різних системах покарання, але насамперед для виявлення спільних рис у стратегіях виживання, поведінці, повсякденних практиках, настановах, облаштуванні побуту та дозвілля, тощо українських жінок в умовах позбавлення волі. Розлогі мемуари Анни Карванської-Байляк містять більш деталізовані розповіді про життя українських жінок у польських в'язницях: у цих спогадах розповіді про конкретні випадки і події у тюрмі та авторські рефлексії дають більше живого матеріалу для аналізу про в'язничне повсякдення [20].

Перші розвідки про становище політв'язнів в СРСР з'явилися тоді, коли перша інформація про радянську систему покарань стала доступною дослідникам [21]. Зважаючи на високу засекреченість таких відомостей, чи не єдиним джерелом стали свідчення тих, кому вдалося вирватися за залізну завісу. Одною з перших звернула увагу на становища жінок у системі ГУЛАГ українка Марта Чиж, яка в 1962 р. опублікувала свою оглядову працю, збудовану значною мірою саме на згаданих вище опублікованих особистих свідченнях та спогадах колишніх в'язнів [22]. Зважаючи на обмаль та малодоступність (а також труднощі верифікації) інформації про радянську репресивну систему, за кілька десятиліть на Заході з'явилося буквально кілька розвідок на цю тему, і лише одна з них безпосередньо стосувалася долі жінок-політв'язнів [23].

Початок 2000-х позначений новою хвилею наукового і суспільного інтересу до жіночого досвіду політичного ув'язнення в краї-

нах соцтабору [24]. Окрім нових англомовних публікацій спогадів колишніх в'язнів ГУЛАГу [25], з'являються також перші наукові розвідки, у фокусі уваги яких – особливості життя жінок у таборах [26]. Потрібно зазначити, що згадані перші публікації не вирізнялися глибиною чи систематичністю аналізу явища, а швидше порушували питання про потребу комплексного вивчення гендерних аспектів табірної повсякдення, окреслювали тематичне поле таких студій та вказували на існування великого масиву джерел (насамперед, особистого походження), що дозволяють таке дослідження реалізувати. Ця тематика не залишає байдужими й наукову молодь, на що вказують студентські розвідки [27].

Нові інформаційні та комунікаційні технології дозволяють також розвивати та впроваджувати освітні медіа-проекти, щоб донести до широкого загалу жорстоку правду про те, як жили та виживали жінки-в'язні і каторжанки: електронні бази даних (фотодокументи, спогади, відеозаписи, інтерв'ю тощо), віртуальні виставки, документальні фільми [28], а також джерельні матеріали (мапи, документи, статистика тощо) розкривають різні аспекти жіночого повсякдення в таборах [29].

Важливо, що протягом останнього десятиліття дослідники щораз більше уваги звертають саме на людський вимір цього історичного явища, прагнучи осмислити особистий та колективний досвід тих, хто пройшов через систему ГУЛАГ. Характерно, що такий вимір історії політичних репресій цікавить насамперед учених з країн Західної Європи та Північної Америки. Чи не найуспішнішим прикладом такого дослідження є праця американської дослідниці Енн Еплбом [30]. Авторка поставила собі за мету розкрити саме досвід людей, що опинилися у лещатах системи [31]. Тримаючи це у фокусі своєї уваги, дослідниця успішно залучає та поєднує архівні матеріали, дані найновіших досліджень, і спогади самих жертв, завдяки чому книга водночас є переконливою з погляду фактів та гуманістичною за своєю суттю.

У контекстній антропологізації історії ГУЛАГу поступово заявляють про себе жіночі та гендерні студії. Історики та антрополози з інших пострадянських країн переконливо демонструють обґрунтованість такого підходу. Як свідчать дослідження досвіду політич-

ного ув'язнення представниць прибалтійських націй, урахування етнічного виміру дозволяє краще осягнути специфіку побуту жінок-політв'язнів, зрозуміти особливості обраних ними стратегій виживання, моделей поведінки в критичних обставинах, де їхні права та можливості були вкрай обмеженими [32]. Ці розвідки можуть слугувати моделлю для українських досліджень про жіночий досвід політичного ув'язнення. Сучасникам практично нічого невідомо про повсякденне життя українок. Як вдавалося їм не лише виживати, але й зберігати свою гендерну і національну ідентичність, віру і людяність? Що означало бути українською жінкою в ГУЛАГу? Як пережити позначилося на майбутніх життєвих траєкторіях тих жінок? Вивчення та осмислення цього досвіду є невід'ємною передумовою успішного подолання тоталітарної спадщини та розбудови справді демократичного суспільства в Україні.

Використані джерела та література:

1. Вишне夫斯基 Анатолий. Общее число репрессированных // Демоскоп. – № 313–314. – 10–31 декабря 2007 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://demoscope.ru/weekly/2007/0313/tema06.php#_FN_91.
2. Blyth S. The Dead of the Gulag: An Experiment in Statistical Investigation / Stephen Blyth // Journal of the Royal Statistical Society. Series C (Applied Statistics). – 1995. – Vol. 44, No. 3 (1995). – P. 319.
3. Земсков В. Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 6. – С. 10–11.
4. Земсков В.Н. ГУЛАГ (историко-социологический аспект) / В. Н. Земсков // Социологические исследования. – 1991. – № 7. – С. 3.
5. Иванова Г. М. ГУЛАГ: государство в государстве / Г. М. Иванова // Советское общество: возникновение: развитие: исторический финал / Под общей ред. Ю.Н.Афанасьева. – Т. 2. – Москва: РГУ, 1997. – С. 216–217.
6. Гриценко В., Калинин В. Женское лицо ГУЛАГа: Как на Мертвой дороге росло население СССР / Вадим Гриценко, Вячеслав Калинин // Новая Газета. – № 36. – 8 квітня 2009.
7. <http://www.novayagazeta.ru/data/2009/036/33.html>.
8. Щербакова Ирина. Память ГУЛАГа: Опыт исследования мемуаристики и устных свидетельств бывших узников // Уроки истории – XX век [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://urokiistorii.ru/memory/oral/2009/05/pamyat-gulaga>.
9. Смирнов М. Б. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923-1960. Справ / М. Б. Смирнов. – Москва: Звенья, 1998. – 597 с.; История сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание

документов в 7-ми томах. – М.: РОССПЭН, 2004; Кокурин А. И. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 А. И. Кокурин. – М.: Международный фонд “Демократия”, Изд-во “Материк”, 2002. – 885 с.

10. Shapovalov V. Introduction / Veronica Shapovalov // *Remembering the Darkness: Women in Soviet prisons* / Translated and edited by Veronica Shapovalov. – New York: Rowman and Littlefield Publishers, 2001. – P. 1–17 (1).

11. Obertynska B. (Rudzka M.). *W domu niewoli* / Beata Obertynska (Marta Rudzka). – Т. 1-2. – Rome: Nakł. Oddziału Kultury i Prasy 2. Korpusu A.P., 1946. – 354 p.; Lipper E. *Eleven Years in Soviet Prison Camps* / Elinor Lipper. – Chicago: Regnery, 1951. – 329 p.

12. Спогади Валлі Шліс було перекладено українською мовою та опубліковано у журналі “Наше Життя” (США). – № 6–12. – 1956. – № 1. – 1957.

13. Гинзбург Е. Крутой маршрут. Хроника времен культа личности / Евгения Гинзбург. – М.: Советский писатель, 1990. – 603 с.; Глинка Е. С. Трюм, или Большой “колымский трамвай”: рассказ-свидетельство / Елена Глинка // Радуга. – 1990. – № 2. – С. 14–30; Глинка Е. С. Колымский трамвай” средней тяжести / Елена Глинка // Доднесь тяготеет. – Т. 2 : Кольма / Сост. Виленский С. С. – М. : Возвращение, 2004. – С. 376–380; Адамова-Слиозберг О. Л. Путь / Ольга Адамова-Слиозберг. – М. : Возвращение, 2002. – 288 с.

14. *Invincible spirit: Art and poetry of Ukrainian women political prisoners in the U.S.S.R.* Baltimore: Smoloskyp Publishers, 1977. – 124 p.; Strokata N. *Ukrainian women in the Soviet Union: Documented persecution [1975-1980]* / Nina Strokata. – Baltimore: Smoloskyp, 1980. – 63 p.; *Women’s voices from Soviet labor camps* / Translated by Lesya Jones; edited by Bohdan Yasen. – Baltimore: Smoloskyp, 1975. – 8 p. ; Strokata N., Pazuniak N. *Oksana Meshko story* / Nina Strokata, Natalia Pazuniak. – Philadelphia: UNWLA, 1985. – 14 p.; Meshko O. *Between Death and Life* / Oksana Meshko / Translated by George Moshinnsky. – New York, Toronto, 1981. – 176 p.

15. Меморіальний музей тоталітарних режимів “Територія Терору” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.territoryterror.org.ua/uk/museum/our-mission/>.

16. “Сахаровский центр” (Музей и общественный центр “Мир, прогресс, права человека” им. Андрея Сахарова) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished.html>; База данных “Воспоминания о ГУЛАГе и их авторы” [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/>; Проект “Європейская память о ГУЛАГе” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://museum.gulagmemories.eu/ru/thematique>.

17. Нескорена Берегиня: Жертви московсько-комуністичного терору ХХ століття. Світова федерація українських жіночих організацій (СФУЖО) / Упоряд. Б. О. Гордасевич, ред.: Г. Л. Гордасевич, Ю. Зайцев. – Торонто; Львів: Піраміда, 2002. – 280 с.

18. В намисті з колючого дроту. Спогади жінок, в'язнів ГУЛАГу, учасниць норильського повстання 1953 року / Упоряд. Кривуцький І. та ін. – Львів: Манускрипт, 2009. – 276 с.

19. Позняк (Скрипюк) Г. Мені було 19: Автобіографічна розповідь / Ганна Позняк (Скрипюк). – Київ: Видвничий Дім “Києво-Могилянська Академія”, 2001. – 124 с.; Заячківська-Михальчук Г. Заручниця імперії (спогади політв'язня) / Ганна Заячківська-Михальчук. – Львів: ПП Сорока, 2009. – 204 с.; Коханська Г. С. З Україною у серці: Спомини / Г. С. Коханська. – Торонто-Львів: Літопис УПА, 2008. – 384 с.

20. Віра, Надія, Любов: спогади жінок / За ред. М. Паньків. – Т. 1–2. – Варшава: Український Архів, 2001, 2005; Паньків М. Теофілія: Про Теофілію Бздову-Федорів-Стахів. Спогади / Марія Паньків. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2009. – 192 с.

21. Карванська-Байляк А. Во ім'я Твоє (Мережане життям) / Анна Карванська-Байляк. – Варшава: Український архів, 2000. – 440 с.

22. Dallin D., Nicolaevsky B. Forced Labor in Soviet Russia / David Dallin, Boris Nicolaevsky. – New Haven: Yale University Press, 1947. – 331 p. Yakovlev, B. Concentration Camps of the USSR // Munich. Institute for Soviet History and Culture Studies. – Series 1. – 1955, Vol. 23; Harling A. The Soviet Slave Empire. New York, 1951. – p. Kosyk V. Concentration camps in the USSR / Volodymyr Kosyk. – London: Ukrainian Publishers, 1962. – 108 p.; Shifrin A. The first guidebook to prisons and concentration camps of the Soviet Union / Avraham Shifrin. – Uhldingen, Switzerland : Stephanus Edition, 1980. – 378 p.

23. Chyz M. Woman and child in the modern system of slavery – U.S.S.R / Martha Chyz. – Toronto : SUZERO ; New York : DOBRUS, 1962. – 176 p. Halychyn S. 500 Ukrainian Martyred Women / Stephanie Halychyn. – New York: United Ukrainian Women's Organizations of America, 1956. – 159 p.

24. Celmina, Helene. Women In Soviet Prisons. New York: Paragon House Publishers, 1985. – 238 p.

25. Зиль А. “Не можу витерпіти чужих страждань...” Архангельське “вікно” Надії Суворової // День. – № 5. – 20 січня 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/155836/>.

26. Shapovalov V. Remembering the Darkness: Women in Soviet Prisons / Veronica Shapovalov. – New York: Rowman and Littlefield Publishers, 2001. – 377 p.; Gheith J.M., Jolluck K.R. Gulag Voices: Oral Histories of Soviet Incarceration and Exile / Jehanne M Gheith and Katherine R. Jolluck. – New York: Palgrave MacMillan, 2011. – 256 p.; Vilensky S. Till my tale is told: Women's memoirs of the Gulag / Translated by J.Crowfoot, M.Farquharson, C.Kelly, S.Laird, C. Porter / Simeon Vilensky. – Bloomington, Indiana: Indiana University Press, 1999. – 358 p.

27. Чеснокова О. И. Женский опыт ГУЛАГа в советской истории 1930-1950-х годов / О. И. Чеснокова // Женщины в истории: возможность быть увиденными: Сб. науч. ст. / Под ред. И. Р. Чикаловой. – Минск: БГПУ им.

Максима Танка, 2001. – С. 189-193; Кузин В. Женщины ГУЛАГа / Владимир Кузин // Грани эпохи: этико-философский журнал. – № 32. – 2007 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://ethics.narod.ru/articles7/3210.htm>.

28. Vasicek C. *Voices from the Darkness: Women in the Nazi Camps and Soviet Gulag* / Caroline Vasicek. – Boston: Boston College, 2003. – 56 p.; Gagulashvili S. *Grappling with evil: Women of the Gulag speak*. (M.A Thesis) / Shalva Gagulashvili. – University of Maryland, College Park, 2003. – 178 p.; Coak K. “A Day in the Life Of...”: *Women of the Soviet Gulag* / Katryna Coak // *The View East: Central and Eastern Europe, Past and Present* [електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://thevieweast.wordpress.com/2012/06/19/a-day-in-the-life-of-women-of-the-soviet-gulag/>.

29. Документальний фільм “ГУЛАГ фото (женский альбом)” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.youtube.com/watch?v=s0kwIWDzXCA>; документальний фільм “Women of the Gulag” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kickstarter.com/projects/shamans/the-women-of-the-gulag>.

30. “Виртуальный Музей ГУЛАГА” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.gulagmuseum.org/start.do>; виставка “GULAG: Soviet Forced Labor Camps and the Struggle for Freedom” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gulaghistory.org/nps/onlineexhibit/stalin/women.php>; віртуальна виставка “Багато днів, багато життів” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://gulaghistory.org/exhibits/days-and-lives/prisoners/>; Архів Інституту Відкритого Суспільства (Open Society Archive, Будапешт, Угорщина) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.osaarchivum.org/gulag/index.html>.

31. Applebaum A. *Gulag: A History* / Anne Applebaum. – New York: Doubleday, 2003. – 677 p.; Епллбом Е. Історія ГУЛАГу / Енн Епллбом ; пер. з англ. А. Іщенко. – К. : Вид. дім “Києво-Могилянська Академія”, 2006. – 512 с.; Эпплбаум Энн. *ГУЛАГ. Паутина большого террора* / Энн Эпплбаум. – М.: Московская школа политических исследований, 2006. – 608 с.

32. Епллбом Е. “Толовне місце в моїй книзі про ГУЛАГ посідають не емоції та політика, а те, що пережили жертви”/ Енн Епллбом // Дзеркало тижня, № 13–8 квітня 2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://dt.ua/SOCIETY/enn_epplbom_golovne_mistse_v_moyiy_knizi_pro_gulag_posidayut_ne_emotsiyi_ta_politika_a_te_scho_per-46385.html.

33. Lazda M. *Women, Nation, and Survival: Latvian Women in Siberia 1941-1957* / Mara Lazda // *Journal of Baltic Studies*. Vol. 36 (1), 2005. – P. 1–12; Davoliute V. *Deportee Memoirs and Lithuanian History: The Double Testimony of Dalia Grinkeviciute* / Violeta Davoliute // *Journal of Baltic Studies*. Vol. 36 (1), 2005. – P. 51-68; Kirss T. *Servivorship and the Eastern Exile: Estonian Women’s Life Narratives of the 1941 and 1949 Siberian Deportations* / Tiina Kirss // *Journal of Baltic Studies*. Vol. 36 (1), 2005. – P. 13–38.